

สร้อยพระนาม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ภาพ

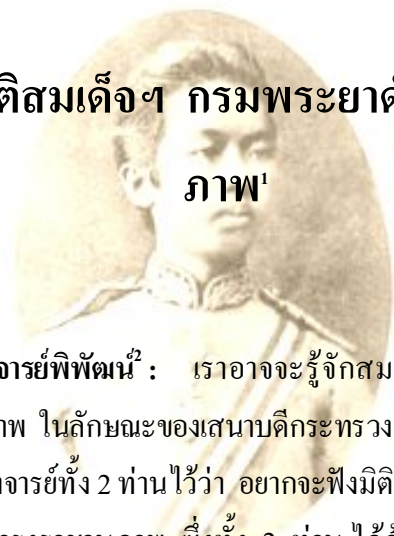
พิเศษคุณากรณ์ธรรมิกนารถ

บพิตรฯ

เจ้าคุณพระเทพโมลี
วัดเทพศิรินทราวาส แปล

อิสตรียลาภดินทร	ทรงยิ่งใหญ่ด้วยพระอิสตรียลาภ ทรงพระ
สยามพิชิตินทรวโรปการ	อุปการะพระเจ้าแผ่นดินสยามรัฐ
มโหฬารรัฐประศาสน์	ทรงเจนจัดรัฐประศาสน์อย่างมโหฬาร
ปียมหาราชวรานุศิษย์	สมเด็จพระปียมหาราชเจ้าทรงอบรมสั่งสอน
ไพศาลราชกฤตยการี	ทรงกระทำราชกิจมากมาย ไพศาล
โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล	ทรงรอบรู้ในโบราณคดีและประวัติศาสตร์
กัมภีร์นิพนธ์นิรุกติปฏิภาณ	ทรงนิพนธ์ตำราวิทยการแตกฉานในภาษา
ราชบัณฑิตยวิธานนิติธรรม	แลปฏิภาณวาจาได้ดอบ
สมรรถ	ทรงเป็นนายจัดการราชบัณฑิตยสภา
ศึกษากิวัฒน์ปิยวาที	สามารถในนิติธรรม
ขันดิสัตยตรีสุจริตธาดา	ทรงจัดการศึกษาให้เจริญยิ่ง
วิมลรัตนปัญญาอาชวาศรัย	มีพระวาจาเป็นที่รัก
พุทธาภิไทรสรณาท	ทรงดำรงไว้ซึ่งขันดิสัจจะและสุจริตทั้ง 3

นานามิติสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ¹

อาจารย์พิพัฒน์² : เราอาจจะรู้จักสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในลักษณะของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่ได้กราบเรียนอาจารย์ทั้ง 2 ท่านไว้ว่า อยากจะฟังมิติอื่น ๆ ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทั้ง 2 ท่าน ได้ค้นคว้าไว้บางทีเราอาจจะไม่ทราบ และมิติเหล่านั้นจะถูกถ่ายทอดมาเป็น Public Policy ได้ในแง่มุมใดบ้าง อาจารย์ฉลองจะเป็นผู้ที่เริ่มก่อน อาจารย์ฉลองจะเล่าให้ฟังว่าจากประเด็นนั้น มีเกร็ดหรือประเด็นที่จะนำมาสู่นโยบายสาธารณะได้อย่างไรบ้าง

อาจารย์ฉลอง³ : ในช่วงระยะหลัง ๆ ไม่ได้ทำงานหรือค้นคว้าเกี่ยวกับผลงานของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

¹ กลุ่มงานวิจัยและพัฒนาเรียบเรียงจากการบรรยายให้ผู้เข้ารับการศึกษาหลักสูตรนักปกครองระดับสูง รุ่นที่ 47 เมื่อวันที่ 22 เมษายน 2548 ณ ห้องประชุม ชั้น 5 อาคารสถาบันดำรงราชานุภาพ กระทรวงมหาดไทย

² อาจารย์พิพัฒน์ ไทยอรี หัวหน้าประจำภาควิชารัฐประศาสนศาสตร์ของคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิธีกรดำเนินรายการ

³ อาจารย์ฉลอง สุนทรวานิชย์ อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ ของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มากมายอะไรนัก ตอนช่วงที่จบออกมาทำงานใหม่ ๆ ก็สนใจงาน

2 นานามิติสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

บางด้านของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ว่าตอนหลังความสนใจก็เปลี่ยนไปเป็นทางอื่น แต่ก็รู้สึกยินดีและรู้สึกเป็นเกียรติที่วันนี้ได้มานั่งพูดถึงประวัติของบุคคลที่สำคัญมาก ๆ คนหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ สำคัญอย่างไรเดี๋ยวเราคงได้เห็นกัน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นปฐมเสนาบดี ทรงเป็นเสนาบดีที่วางรากฐานของกระทรวงมหาดไทย วางรากฐานของการเมืองการปกครองไทยที่อาจารย์นครินทร์จะได้พูดถึง อันที่จริงท่านมีความสำคัญในการวางรากฐานที่มากกว่านั้น ผมเองจะขอพูดถึงประวัติของพระองค์ ก็จะพยายามชี้ให้เห็นความจริงอะไรบางอย่างที่ผมคิดว่าน่าสนใจเกี่ยวกับตัวพระองค์ท่าน

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านเป็นคนสมัยใหม่ แต่ขณะเดียวกันสมัยใหม่ของท่านต่างไปจากคนร่วมสมัยที่เป็นอยู่ทุกวันนี้คือ คนร่วมสมัยนี้มักจะถูก Train ในเรื่ององหน้าที่การทำงานที่ไปสู่ความเชี่ยวชาญเฉพาะอย่าง หรือพูดอีกอย่างก็คือคนสมัยใหม่จะอยู่ในกรอบอยู่ในโลกทางวิชาชีพที่ค่อนข้างจะแคบ ตรงข้ามกับสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็น

คนสมัยใหม่ในช่วงนั้น ที่เราเรียก เป็นภาษาอังกฤษหรือในโลกตะวันตกเรียกคนลักษณะนี้ว่า “เรเนซองแมน (Renaissance Man)” คือคนที่รอบรู้ไปหมดทุกอย่าง หรือว่าคนซึ่งสนใจไปหมดทุกอย่าง

น่านามิตสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา 3

แบบเดียวกับคนในโลกตะวันตกสมัย เรเนซองที่รู้ทั้งด้านศิลปะ ทั้งด้านศาสตร์การปกครอง ปรัชญา คนตรี วรรณคดี วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะมีคุณสมบัติ มีคุณลักษณะในลักษณะแบบนั้น

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านเป็นโอรสของรัชกาลที่ 4 พระประวัติของรัชกาล 4 ก็คงจะเป็นที่รู้จักกันดี ผมคิดว่าส่วนที่น่าสนใจมากกว่าคือฝ่ายมารดาของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คือเจ้าจอมมารดาชุ่มซึ่งมาจากสายตระกูลที่น่าสนใจ คือต้นตระกูลของท่านมาจากสวรรคโลก รับราชการเป็นข้าหลวงเดิม เป็นมหาดเล็กของพระมหากษัตริย์ ในราชวงศ์จักรีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 พ่อของเจ้าจอมมารดาชุ่ม ซึ่งคือตาของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ชื่อพระยาอัปภัทรกามาตย์ ชื่อจริงชื่อว่า “ดิศ” นี่คือที่มาของชื่อ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อตอนที่ประสูติ ในหลวงรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชทานนามว่า “ดิศวรกุมาร”

พระยาอัปภัทรกามาตย์ เป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 4 ถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับใช้ตั้งแต่อายุ 7 ขวบ ผมเข้าใจว่าน่าจะมีอายุพอ ๆ กับรัชกาลที่ 4 คือถวายตัวเข้ามาเพื่อที่จะเป็นเพื่อนเล่น และรับใช้รัชกาลที่ 4 ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ยังอยู่ในพระบรมมหาราชวัง

4 น่านามิตสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

คือยังอายุไม่ถึง 13 ปี ที่จะต้องออกไปอยู่วังข้างนอก คือเป็นมหาดเล็กรับใช้มาตั้งแต่เด็กแล้วก็โตมาด้วยกัน ติดตามรับใช้รัชกาลที่ 4 มาโดยตลอด

แม้กระทั่งเมื่อรัชกาลที่ 4 ต้องหนีภัยการเมืองออกไปผนวชเป็นพระภิกษุ ก็ทรงมอบหมายให้พระยาอัปภัทรกามาตย์ดูแลโอรสธิดารุ่นแรกของพระองค์ ขณะเดียวกันก็ตามไปรับใช้ที่วัดราชาธิวาส แม้แต่ตอนที่พระยาอัปภัทรกามาตย์อายุครบบวช ก็บวชอยู่กับรัชกาลที่ 4

พูดอีกอย่าง ก็ว่าตลอดช่วงระยะที่รัชกาลที่ 4 (ในแง่หนึ่งคือตกต่ำ) ต้องไปบวชเป็นพระอยู่ 20 กว่าปี พระยาอัปภัทรกามาตย์ ซึ่งเป็นพ่อของเจ้าจอมมารดาชุ่ม ก็ได้ติดตามรับใช้มีความจงรักภักดี มีความซื่อสัตย์มาโดยตลอด

พระยาอัปภัทรกามาตย์ แต่งงานกับสาวลูกจีนชื่อคล้าย ซึ่งเป็นลูกสาวของเจ้าสัวบุญศรี จะเห็นได้ว่าสายตระกูลที่มาจาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มาจากสถานะทางสังคมที่

หลากหลาย ตรงนี้อาจเป็นพื้นฐาน เป็น Condition ขององค์สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่จะเติบโตขึ้นในเวลาต่อมา

พอรัชกาลที่ 4 ขึ้นครองราชย์ ก็รับสั่งให้มหาดเล็กเอาลูก
ข้าหลวงเดิมทั้งหมดมาเพื่อจะได้ทรงชุบเลี้ยง และเพ็ญพระยา

นานามิตติสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงรา

5

อัปภัตติภคินีมามีแต่ลูกสาว 2 คน คนโตชื่อเที่ยง ก็ถวายตัวเข้า
มารับใช้รัชกาลที่ 4 ตอนหลังกลายเป็นเจ้าจอมมารดา คือมีลูกกับ
รัชกาลที่ 4 ต่อมาช่อมคนน้องก็ถวายตัวเข้ารับราชการ เป็นเจ้าจอม
มารดาช่อม ก็เป็นพระมารดาของสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงมาจากสาย
ตระกูลที่น่าสนใจคือรัชกาลที่ 4 ซึ่งเรารู้ถึงพระประวัติ รู้ถึงพระราช
กรณียกิจ รู้ถึงบทบาทความสำคัญของรัชกาลที่ 4 กันมาแล้ว และ
สายตระกูลทางด้านมารดาซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมที่มีความจงรักภักดี
ซื่อสัตย์

สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพประสูติในปี
พ.ศ. 2405 รัชกาลที่ 4 ทรงมีความผูกพันกับสายตระกูลทางด้าน
มารดาของสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงพระราชทานชื่อว่า
“ดิศ” โดยเอาชื่อ “ดิศ” ของตา มาตั้งให้กับลูกของพระองค์
สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสิ้นพระชนม์ในปี
พ.ศ. 2486 ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2

ในด้านการศึกษามีประเด็นหลายอย่างที่ที่น่าสนใจ
พระองค์ฯ ทรงเริ่มการศึกษาตอนอายุได้ 4 ขวบ ได้เรียนกับครู
ผู้หญิงชื่อ “แสง” เข้าใจว่าเป็นเจ้าจอมในสมัยรัชกาลที่ 3 อยู่นาน
พอมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ยังอยู่ในวัง และคงเป็นคนมีความรู้
ทางด้านหนังสือ ตรงนี้ชี้ให้เห็นว่าผู้หญิงในวังแต่ดั้งเดิมจะเป็นคน

6

นานามิตติสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงรา

มีความรู้ทางภาษาหนังสือดีพอสมควร จึงทำหน้าที่เป็นคนสอน
หนังสือให้กับลูกเจ้านายรุ่นต่อ ๆ มา ต่อมาก็ไปเรียนกับคุณปาน
ซึ่งเป็นครูผู้หญิงเหมือนกัน และเป็นธิดาของสมเด็จพระ กรมพระยา
มหาพิชัยญาติ ท่านคงจะเรียนรู้หนังสือภาษาไทยได้เร็วทีเดียว แต่
ไม่น่าแปลกใจอะไรสำหรับคนสมัยนั้นที่ไม่มีอินเตอร์เน็ต ไม่มีทีวี
ที่มาแย่งเวลาหรือแย่งความสนใจ ฉะนั้น ภายในเวลาไม่กี่ปีท่านก็
สามารถอ่านหนังสือแตก จนอ่านหนังสือสามก๊กเป็นพัน ๆ หน้า
และเข้าใจว่าตรงนี้เองที่กลายมาเป็นฐานสำคัญที่เป็นบุคลิกของ
สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คือ ทรงเป็นนักอ่านจนทำให้
ท่านมีความรอบรู้มีความสนใจที่หลากหลาย

แนวนโยบายของรัชกาลที่ 5 เมื่อทรงขึ้นครองราชย์จะ
ให้บรรดาพี่ ๆ น้อง ๆ ของพระองค์มาทำงานรับใช้ รับราชการช่วย
พระองค์ในการที่จะจัดการด้านการเมืองการปกครองต่อไป จะต้องรู้
ภาษาอังกฤษ ฉะนั้น พอสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

มีพระชนม์อายุ 10 ปี ในปี พ.ศ. 2415 รัชกาลที่ 5 ก็ได้จ้างครู
ภาษาอังกฤษมาสอนภาษาอังกฤษให้กับบรรดาเจ้านายรุ่นเด็ก ๆ ที่
ทรงต้องการ Train ขึ้นมาเพื่อช่วยงานการปกครอง รวมทั้งสอน
พวกลูกหลานนายทหารมหาดเล็กด้วย ครูภาษาอังกฤษคนนี้ชื่อว่า

นายนามิตสมเด็ฯ กรมพระยาดำรงรา

7

มหाराชวังประมาณ 4 - 5 ปี แต่น่าที่มากที่สุดที่สมเด็ฯ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (ต้นราชสกุลเทวกุล)
ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศอยู่ประมาณ 30 ปี และ
เป็นปลื้มเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศด้วย หรือสมเด็จพระมหา
สมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่เป็นสังฆราชครองวัดบวร
นิเวศอยู่นาน ซึ่งทรงได้เรียนภาษาอังกฤษตอนอายุประมาณ
10 - 12 ปี และเรียนอยู่เพียง 3 - 4 ปี กับพาร์ติสันเท่านั้น
ไม่มีองค์ไหนได้เรียนภาษาอังกฤษอีกหลังจากพาร์ติสันครบสัญญา
และก็เดินทางออกไปจากประเทศไทย แต่เจ้านายเหล่านี้กลับทรงมี
ความรู้ภาษาอังกฤษที่แตกฉาน

เจ้านาย 4-5 พระองค์ คือกรมดำรงฯ กรมเทวะวงศ์ เจ้าฟ้า
ภาณุรังสี กรมพระยาวชิรญาณ ซึ่งในเวลาต่อมาทำหน้าที่เป็น
เสนาบดี กระทรวงสำคัญ ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6
รวมทั้ง กรมพระยาวชิรญาณ มีความสามารถอ่านพูดและเขียน

ภาษาอังกฤษที่ไพเราะมาก ๆ ความรู้ภาษาอังกฤษนี้เองที่เปิดโลก
ของการแสวงหาความรู้ ซึ่งมีความสำคัญเมื่อทรงได้เข้าช่วยงานการ
จัดการบริหารราชการแผ่นดิน ในเวลาต่อมา

ในสมัยก่อนเจ้านายผู้ชาย โดยธรรมเนียมราชประเพณี
พออายุ 13 ปี โคนจุกแล้ว ก็จะต้องบวชเป็นเณร สมเด็ฯ กรมพระยา

8

นายนามิตสมเด็ฯ กรมพระยาดำรงรา

ดำรงราชานุภาพ ในปี พ.ศ. 2418 ตอนอายุ 13 ปีก็ได้บรรพชา
เป็นสามเณรที่วัดพระแก้ว แล้วก็ประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศ 1 พรรษา
มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ องค์ที่
สร้างพระกริ่งปวเรศที่มีชื่อเสียง เป็นพระอุปัชฌาย์ ช่วงที่บรรพชา
เป็นสามเณรเป็นช่วงที่ช่วยปูพื้นฐานความสนใจของสมเด็ฯ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในลักษณะที่กว้างขวางและหลากหลาย
พระองค์ได้ทรงศึกษาเรื่องของศาสนาและหลักธรรม ซึ่งทำให้ใน
เวลาต่อมา สมเด็ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะมีพระนิพนธ์
ที่เกี่ยวเนื่องทางด้านศาสนาหลายเรื่อง รวมทั้งทรงมีบทบาทสำคัญ
ในการวางนโยบายที่เกี่ยวข้องกับคณะสงฆ์ของรัชกาลที่ 5 ในเวลา
ต่อมาด้วย ช่วงที่บรรพชาเป็นสามเณรพระองค์มีโอกาสรู้เรื่อง
ต่าง ๆ อีกหลายเรื่อง เช่น เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์
โบราณคดี โดยได้ยินได้ฟังจากการเล่า การสอนของสมเด็จพระมหา
สมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ องค์อุปัชฌาย์ที่ได้เล่าเรื่อง

โบราณ เรื่องราชประเพณี จนทำให้ในเวลาต่อมาสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็น “บิดาของวิชา
ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี ของประเทศไทย” รวมไปถึงที่ท่าน
มีโอกาสดำเนินชีวิตกับเรื่องเครื่องรางของขลัง ซึ่งคนที่จะมีส่วน

นานามิตติมศักดิ์ฯ กรมพระยาดำรงรา

9

ซึ่งเป็นเจ้านายของเขมรที่เข้ามาประทับอยู่ในเมืองไทย ในสมัย
รัชกาลที่ 5 และอีกหลายๆ อย่างที่พระองค์ได้สัมผัสกับชีวิตนอกรั้ว
นอกวัง เรื่องของชาวบ้าน เรื่องในวัด ซึ่งเป็นสิ่งที่ชีวิตในวังไม่
เปิดโอกาสให้กับท่านและพออายุได้ 21 ปี ได้ทรงผนวชเป็น
พระภิกษุที่วัดพระแก้ว มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา
ปวเรศวริยา ลงกรณ์ทรงเป็นพระอุปฌาย์เช่นเดิม ได้ประทับที่
วัดราชประดิษฐ์ และต่อมาไปจำพรรษาอยู่ที่วัดนิเวศธรรมประวัติ
อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

การทรงกรมในฐานะที่เป็นเจ้านายมีประเด็นน่าสนใจ
คือท่านได้รับการสถาปนาทรงกรมเป็นครั้งแรก ตอนพระชันษา
24 ปี รัชการมา 10 ปี เข้าใจว่ารัชการตั้งแต่เสด็จจากนคร
เป็นนักเรียนนายทหารมหาดเล็ก การเลื่อนตำแหน่งทางราชการก็มี
สิ่งที่น่าสนใจ คือท่านได้รับการสถาปนาทรงกรมเป็นกรมหมื่น
ในปี พ.ศ. 2429 ด้วยชื่อ “กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ” ตรงนี้

น่าสนใจ มาก ๆ เพราะคำว่า “ดำรงราชานุภาพ” แปลว่า “ผู้ที่ธำรงไว้
ซึ่งเดชานุภาพของพระราชบิดา” ส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่าตอนนั้นท่าน
ยังรับราชการเป็นนายทหาร มียศเป็นนายพันโท ผู้บังคับการกรม
ทหารมหาดเล็ก ฉะนั้น การได้ชื่อว่า “ดำรงราชานุภาพ” ก็ไม่
แปลก เพราะว่าคนที่จะมาธำรงรักษาไว้ซึ่งเดชานุภาพของพระราชบิดา

10 นานามิตติมศักดิ์ฯ กรมพระยาดำรงรา

ก็ต้องเป็นทหารที่จะปกป้องอธิราชศัตรู ซึ่งนี่สำคัญ เพราะบ่งชี้
บทบาทของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในประวัติศาสตร์ไทย
จนถึงสิ้นพระชนม์ ในความหมาย คือสมเด็จฯ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ ผ่านงานการบริหารกระทรวงมหาดไทย งานนิพนธ์
ทางด้านประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมไทย โบราณคดี
และประเพณีต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ คือสิ่งที่จะธำรงรักษาไว้ซึ่งพระบรม
เดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ ฉะนั้น ชื่อนี้จึงตั้งขึ้นจากบทบาท
ของพระองค์ในขณะนั้น

บทบาทของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่รู้จัก
กันดีและเป็นสิ่งที่ควรจะต้องตระหนักตลอดมาจนถึงสิ้นพระชนม์
คือในปี พ.ศ. 2442 หลังจากที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ได้ระยะหนึ่งประมาณ 7 - 8 ปี ก็ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น
“กรมหลวง” พอมาถึงปี พ.ศ. 2454 หลังจากสิ้นรัชกาลที่ 5
และรัชกาลที่ 6 ทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้รับการสถาปนา

ขึ้นเป็น “กรมพระ” และท้ายที่สุดถึงรัชกาลที่ 7 ช่วงที่ทรงเป็น
อภิรัฐมนตรีในปี พ.ศ. 2472 พระองค์ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น
“สมเด็จพระยา” ซึ่งเป็นการทรงกรมที่สูงสุด

พระองค์ทรงได้รับการยกย่องพระเกียรติคุณดังปรากฏใน
ส่วยพระนามตอนที่ได้รับการสถาปนาเป็น “สมเด็จพระยา”

นานามิตสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

11

เป็นการบ่งบอกตัวตนและบ่งบอกถึงที่รัฐไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
รัชกาลที่ 7 ทรงตระหนักถึงบทบาทคุณูปการของสมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่มีต่อรัฐไทย สร้อยพระนามมีว่า
“อิสริยลาภบดินทร สยามพิชิตินทรวิโรปการ มโหฬารรัฐประศาสน์
ปิยมหาราชวานุศิษย์ไพศาลราชกฤตยการี โบราณคดีประวัติศาสตร์
โกศล คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติปฏิบัติภาณ ราชบัณฑิตยวิธานนิติธรรม
สมรรถ ศึกษาภีวัฒนปิยวาที ชันติสัจยตรีสุจริตธาตา วิมลรัตน
ปัญญาอาชวาศรัย พุทธาภิไศรสรณาทร พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนารถ
บพิตรฯ” สร้อยพระนามนี้จะรวมสิ่งซึ่งเป็นคุณูปการ เป็นผลงาน
ความสามารถทั้งหมดของสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทั้ง
เรื่องของรัฐศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์ การเขียนหนังสือ
ความรู้ทางด้านศาสนา ทั้งหมดนี้เป็นภาพซึ่งเราเรียกว่า “เรเนซองแมน
ของไทย” คนหนึ่งที่สำคัญมาก ๆ

สำหรับประวัติการรับราชการของสมเด็จพระ กรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ จะมีความเป็นเรเนซองแมนที่ชัดเจนมาก อย่างที่เรียน
ให้ทราบ พอเลิกจากเนรเทศเข้ามาเป็นนักเรียนนายร้อยทหาร ตั้งแต่
อายุ 13 ปี พออายุ 15 ปี เป็นนายร้อยตรีเริ่มต้นจากการเป็นผู้บังคับ
กองแถว แสดงว่าท่านต้องมีความรู้ทางการดนตรีอยู่พอสมควร
และ 2 ปีต่อมาเลื่อนขึ้นเป็น “ร้อยโท” บังคับกองทหารม้าของกรม
ทหารมหาดเล็ก และภายในหนึ่งปีขึ้นมาเป็น “ร้อยเอก” ^{๑๖}

12 นานามิตสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

ปี พ.ศ. 2423 ก็เลื่อนขึ้นเป็น “นายพันตรี” เป็นผู้บังคับการ
สมัยนั้นเรียกว่ากรมกองแก้ว หรือกรมทหารปืนใหญ่ ปี พ.ศ. 2427
อายุได้ 22 ปี ท่านก็ขึ้นเป็น “นายพันโท” เป็นผู้บังคับการกรม
ทหารมหาดเล็กเต็มตัว ปี พ.ศ. 2431 เมื่ออายุได้ 26 ปี ท่านก็ขึ้น
เป็น “พลตรี” ปี พ.ศ. 2430 ท่านยังดำรงตำแหน่ง “ผู้ช่วย
ผู้บัญชาการทหารบก” ด้วย ก่อนที่จะขึ้นเป็น “นายพลตรี” ในปี
ต่อมา และอยู่ในทางการทหารจนถึงปี พ.ศ. 2432 ในช่วงนั้นท่าน
ไม่ได้มีหน้าที่ภารกิจทางการทหารเพียงอย่างเดียวแต่ยังมี
หน้าที่ภารกิจอื่น ๆ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับการทหารอยู่ด้วย ตรงนี้ก็คง
สะท้อนให้เห็นประเด็นสำคัญ 2 ประเด็นด้วยกัน

ประเด็นแรก คือความสามารถ ความซื่อสัตย์ของ
พระองค์ ที่ในหลวงรัชกาลที่ 5 ทรงเห็นมาตั้งแต่ยังเล็ก ๆ

ประเด็นที่สอง คือความอึดอัดขาดแคลนคนที่มีความรู้ความสามารถ คือคนในสมัยนั้นคน ๆ หนึ่งต้องทำหน้าที่หลายอย่างในเวลาเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนซึ่งมีความสามารถ คนซึ่งไว้วางใจได้ก็ต้องรับหน้าที่หลายอย่าง

ตลอดช่วงเวลาการทำหน้าที่ราชการหลักของท่าน คือทางด้านกรทหาร ท่านยังต้องทำหน้าที่อื่นด้วย เช่น การจัดการศึกษาซึ่งเริ่มขึ้นในรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระยาตำราญรา

นนานามิตสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

13

ทรงเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญ ได้รับมอบหมายให้ตั้งโรงเรียนสมัยใหม่รุ่นแรก ๆ ขึ้นมา ได้แก่โรงเรียนข้าราชการพลเรือน โรงเรียนมหาดเล็ก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เพื่อที่จะ Train (ฝึกหัด) คนออกไปรับราชการ อันนี้ท่านก็รับผิดชอบมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2423 ซึ่งตอนนั้นท่านอายุยังไม่ถึง 20 ปี ในปี พ.ศ. 2425 ตอนที่ท่านอายุ 20 ปี ก็ทรงจัดตั้งโรงเรียนแผนที่ เพื่อที่จะ Train คนออกไปเป็นนายทหารแผนที่ เพื่อกำหนดรูปร่างเขตแดนของขวานทองอย่างที่เรารู้จักในเวลาต่อมา และท้ายที่สุดในปี พ.ศ. 2427 ท่านเป็นผู้หนึ่งที่มีส่วนร่วมรับผิดชอบในการตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้นมาเป็นโรงเรียนแรก คือโรงเรียนวัดมหรณพาราม

ในปี 2430 ในช่วงที่รับราชการทหารอยู่ท่านก็เป็นผู้จัดการกรมศึกษาธิการ ตรงนี้สำคัญมากเพราะในช่วงนี้เองที่ท่านมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการเขียนตำราขึ้นมาชุดหนึ่งเรียกว่าแบบเรียนเร็ว 3 เล่ม แบบเรียนเร็วไม่ได้มีความสำคัญเพียงแค่นั้นตำราที่จะสอนให้เด็กไทยอ่านหนังสือได้เร็ว แต่สิ่งซึ่งเป็นเนื้อหาได้สอดใส่สิ่งที่จะفورมความเป็นคนไทยอย่างที่ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 5 ต้องการที่จะเห็น

14

นนานามิตสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

ท่านรับราชการดูแลในด้านการทหาร ขณะเดียวกันก็ดูแลทางด้านพลเรือนในฐานะผู้บัญชาการกรมศึกษาธิการ และยังดูแลไปถึงเรื่องของการสาธารณสุขด้วย ท่านได้ร่วมวางแผนสร้างโรงพยาบาลแห่งแรก คือโรงพยาบาลศิริราช รวมทั้งเป็นผู้บัญชาการกรมพยาบาลที่ไม่เพียงแต่พยาบาลในความหมายที่เราเข้าใจทุกวันนี้ แต่รวมไปถึงเรื่องของการศึกษาแพทยศาสตร์ การปรับปรุงโรงเรียนแพทย์ หรือโรงเรียนราชแพทยวิทยาลัยในเวลาต่อมา

ในปี พ.ศ. 2434 ท่านได้รับมอบหมายจากในหลวงรัชกาลที่ 5 ให้เสด็จยุโรปเป็นครั้งแรก ซึ่งก่อนหน้านั้นท่านได้เคยตามเสด็จฯ ต่างประเทศมาบ้าง เช่น ไปชวา สิงคโปร์ การเสด็จยุโรปครั้งนี้ที่สำคัญ คือเท่ากับทรงเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทในการ

วางรากฐานของการต่างประเทศของไทยด้วย แม้ว่าในเวลาต่อมาท่านจะเข้ามาเป็นเสนาบดีมหาดไทย อาจจะไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการต่างประเทศอย่างเต็มตัว การเสด็จยุโรปนี้ รัชกาลที่ 5 ได้มอบหมายให้ไปสร้างสัมพันธไมตรีกับบรรดาราชสำนักใหญ่ ๆ ในยุโรป ตั้งแต่รัสเซีย เยอรมัน เดนมาร์ก อังกฤษ เหล่านี้เป็นต้น

ในเวลาต่อมาความสัมพันธ์ในระดับพระราชวงศ์ในราชสำนักมีส่วนอย่างสำคัญต่อนโยบายการต่างประเทศของไทย แม้ว่าใน

นานามิตติมเด็จพระยาดำรงรา

15

เสด็จเยือนราชสำนักต่าง ๆ ก็เป็นการปูพื้นสำหรับความสัมพันธ์ในระดับราชวงศ์ที่ค่อนข้างจะใกล้ชิด ผลงานสำคัญของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในช่วงที่เสด็จยุโรปในปี พ.ศ. 2434 ก็คือการทำ Recruit โรแลนด์ จัสแมง ฝรั่งเศสคนหนึ่งซึ่งมีความสำคัญมากต่อประวัติศาสตร์ไทย ในเวลาต่อมาให้เป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไปของรัชกาลที่ 5 เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการวางรากฐานของการปฏิรูปกระบวนการยุติธรรม ปฏิรูปการศาลของไทย ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็น “เจ้าพระยาอภัยราชา” เป็นคนที่รัชกาลที่ 5 ให้ความไว้วางใจอย่างมาก

เรื่องของการสุขาภิบาลหรือเรื่องซึ่งอาจารย์นครินทร์จะพูดต่อไป โรแลนด์ จัสแมง เป็นคนหนึ่งที่มียุทธศาสตร์สำคัญใน

การจัดการเกี่ยวกับการสาธารณสุขหรือเรื่องของการปกครองท้องถิ่นขึ้นมา

หลังจากเสด็จกลับจากยุโรปในปี พ.ศ. 2435 แทนที่จะได้กลับมาดูแลกรมศึกษาธิการ เพราะการเสด็จยุโรปทรงได้รับมอบหมายให้ไปดูงานด้านการจัดการศึกษาในโลกตะวันตก แต่หลังจากเสด็จกลับมาแล้ว เมื่อมีการจัดตั้งกระทรวง ทบวง กรม ปฏิรูประบบราชการครั้งใหญ่ ในหลวงรัชกาลที่ 5 กลับตั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็น “เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย”

16

นานามิตติมเด็จพระยาดำรงรา

ท่านจึงเป็นปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่นานเกือบ 25 ปี นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 – 2458

ในสมัยรัชกาลที่ 6 เรื่องต่าง ๆ ในช่วงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย อาจารย์นครินทร์ก็คงจะได้กล่าวถึง แต่น่าสนใจที่ว่ากระทรวงมหาดไทยในสมัยที่พระองค์ทรงวางรากฐาน เป็นกระทรวงที่ครอบจักรวาลมาก เพราะมีบทบาทสำคัญในการจัดการทั่วไปเรื่องเกี่ยวกับป่าไม้ การปกครองเหมือนแร่ การสาธารณสุข รวมถึงโรงเรียนข้าราชการ ซึ่งในเวลาต่อมาเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นอกเหนือจากงานด้านทหาร และต่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ท่านยังเข้ามามียุทธศาสตร์

สำคัญในเรื่องของการจัดวางหรือการจัดระเบียบเรื่องความรู้เกี่ยวกับไทยและความรู้ที่คนไทยพึงจะเรียน คือการจัดหอพระสมุดวชิรญาณ หรือ “หอสมุดแห่งชาติ” ในเวลาต่อมา รวมทั้งการจัดพิพิธภัณฑ์ นี่คือการจัดระเบียบความรู้

นอกเหนือจากความสำคัญในการจัดการเรื่องการปกครองผ่านกระทรวงมหาดไทยแล้ว สิ่งที่ผมเห็นว่าสำคัญมาก ๆ คือการจัดระเบียบความรู้เกี่ยวกับไทย ในฐานะที่ทรงดูแลหอพระสมุดวชิรญาณและรวมถึงพิพิธภัณฑ์ ในปี พ.ศ. 2458 ถ้าไปอ่านดู

ในเอกสารที่เป็นทางการจะอธิบายว่าพระองค์ทรงพระประชวรสุขภาพอ่อนแอ เนื่องจากทรงตรากตรำทำงานมาหนัก ท่านเสด็จฯ ออกตรวจราชการตลอดเวลา ทำให้ช่วงระยะหลังจากรัชกาลที่ 5 สวรรคต สุขภาพของท่านเริ่มทรุดโทรม และในปี พ.ศ. 2458 ท่านก็ทรงยื่นหนังสือขอลาออก จากตำแหน่งเสนาบดี

พอลาออกจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ท่านก็ไปทำหน้าที่การงานอย่างเต็มตัวในหอพระสมุดวชิรญาณในเรื่องการจัดการพิพิธภัณฑ์ ในช่วงนี้เองที่เป็นคุณูปการสำคัญของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ผ่านการปาฐกถา ผ่านการบรรยาย ผ่านงานพระนิพนธ์จำนวนมาก ท่านจะกลับมารับราชการอีกครั้งในปี พ.ศ. 2466 ช่วงปลายรัชกาลที่ 6 กลับมาเป็นเสนาบดีที่

กระทรวงมุรธาธร คือกระทรวงวัง ดูแลในเรื่องของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประการสำคัญ คือการกลับเข้ามาครั้งนี้เพื่อที่จะเข้ามานั่งประชุมในฐานะเสนาบดีสภา และท้ายสุดปี พ.ศ. 2468 รัชกาลที่ 6 สวรรคต และรัชกาลที่ 7 ขึ้นครองราชย์ ท่านก็ได้รับแต่งตั้งเป็น 1 ใน 5 ของอภิรัฐมนตรี ทำหน้าที่ “ที่ปรึกษา ราชการแผ่นดิน” ปี พ.ศ. 2472 ก็ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ” หลังจากเปลี่ยนแปลง

การปกครอง พ.ศ. 2475 ได้ไม่นานสถานะในฐานะที่เป็นอภิรัฐมนตรีสิ้นสุดลง ท่านก็เสด็จฯ ไปประทับอยู่ที่หัวหิน 1 ปี

หลังจากนั้นเพื่อที่จะให้หลีกเลี่ยงจากเรื่องการเมืองการดูกระแสในฐานะที่เป็นบุคคลที่มีอิทธิพล เพราะท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่หลายปี และมีบทบาทในทางราชการมายาวนาน และในฐานะอภิรัฐมนตรี ท่านก็เสด็จฯ ออกจากประเทศไทยไปประทับอยู่ที่ปารีสในปี พ.ศ. 2477 – 2484 ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ปี พ.ศ. 2485 ท่านได้กลับเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพฯ และหลังจากเสด็จกลับมาได้เพียง 1 ปี ในปี พ.ศ. 2486 ก็ทรงสิ้นพระชนม์ ช่วงที่ประทับอยู่ที่ปารีสจะเป็นช่วงหนึ่งที่ได้ทรงงานพระนิพนธ์ที่สำคัญ ๆ มากมาย ซึ่งคงจะได้พูดถึงกันในตอนหลัง

อาจารย์พัฒนา : ผมคิดว่าสิ่งที่อาจารย์ฉลอง
ซึ่งประเด็นไว้นี้สอดคล้องกับหลักสูตรนักปกครองระดับสูง (นปส.)
นี้มาก คือการเป็นเรนของแมน ซึ่งเป็นเป้าหมายของสถาบันดำรง-
ราชานุภาพ (สตร.) และของกระทรวงฯ ฉะนั้น ถ้าถามว่าเรนของแมน
จะเป็นได้อย่างไร อาจารย์ฉลองตอบ อ่านสามก๊ก อ่านภาษาอังกฤษ
แตกฉาน ในความหมายการอ่านนี้ไม่ใช่แค่อ่าน แต่ต้องค้นคว้า
แตกฉาน และเข้าใจหลักธรรม นี่คือองค์ประกอบให้ เป็น เรนของ
แมน หรือเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เป็นขุนนางหรือเป็นบุคคล

สำคัญ ทั้งหมดนี้เราจะเห็นได้จากหนังสือที่วังคสิกุลพิมพ์เรื่อง
“คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก” ซึ่งก่อนหน้านั้นจะพิมพ์ในชื่ออื่น ๆ เช่น
“ประวัติบุคคลสำคัญ”

อีกนัยหนึ่งที่ผมคิดว่าน่าสนใจ คือสมเด็จพระเจ้า กรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีที่เมื่อเสด็จฯ ออกตรวจราชการ แต่ละ
ครั้ง ก็คล้ายกับรัชกาลที่ 5 คล้ายกับเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ที่มีหน้าที่
ด้านการบริหารในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ที่จะทรงบันทึกเป็นจดหมาย
เหตุรายวันหรือจดหมายเหตุการเดินทาง สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ จะมีงานพระนิพนธ์ซึ่งเป็นบันทึกการเดินทางตรวจ
ราชการหรือการท่องเที่ยวที่น่าสนใจ ทำให้เราเห็นว่าเจ้านาย
ในสมัยรัชกาลที่ 5, รัชกาลที่ 6 หรือคนซึ่งมีบทบาททางด้านการเมือง

การปกครองต่อรัฐไทย เช่น สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ท่านมองอะไรเป็นอย่างไร อะไรคือสิ่งที่ท่านสังเกตเห็น ผมเข้าใจ
ว่าสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คล้าย ๆ กับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ อย่างที่เราเห็นเวลาดูข่าวพระราชสำนัก สมเด็จพระเจ้า
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จฯ ที่ไหนจะมีสมุดจด ผมคิดว่าหากจะ
จินตนาการถึงสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ดูสมเด็จพระเจ้า
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และผมคิดว่าทรงนี้น่าสนใจ อะไรคือสิ่งที่

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เห็นและต้องการที่จะบอก
ตรงนั้นน่าสนใจมาก ๆ ทั้งเรื่องเที่ยวตามทางรถไฟ เรื่องเพชรบูรณ์
หรือเรื่องการเสด็จฯ ที่ต่าง ๆ ทั้งยุโรป เอเชีย การเสด็จฯ ต่างประเทศ
ครั้งสุดท้ายเรื่อง “เที่ยวเมืองพม่า” เป็นชุดที่นำอ่านมากชุดหนึ่ง
เป็นนิทานโบราณคดี ท่านใดต้องการอ่านอะไรง่าย ๆ ได้เกร็ดความรู้
นิทานโบราณคดีจะสนุกมาก และสะท้อนให้เห็นประสบการณ์ที่
หลากหลาย เช่น ไปตรวจราชการครั้งหนึ่ง ไปเจอผู้ร้ายปล้น
ท่านก็ไปคุยกับผู้ร้ายกับโจร แล้วก็บันทึกไว้ในเรื่อง “สนทนากับ
ผู้ร้ายปล้น” ซึ่งอยู่ในชุดนิทานโบราณคดี มีอยู่ประมาณ 20 กว่าเรื่อง
เรื่องหนึ่งประมาณ 20 – 30 หน้า ใครต้องการที่จะรู้จักตัวตนของ
สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ให้อ่านนิทานโบราณคดี

คำถาม : ผมเข้าใจว่ามีองค์ประกอบหลายส่วน ทั้งไทยและต่างประเทศในขณะนั้น ซึ่งเป็นแรงจูงใจหรือเป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดการริเริ่มในหลาย ๆ ด้านของพระองค์ จึงอยากให้อาจารย์วิเคราะห์องค์ประกอบด้านการเมืองในประเทศ ในต่างประเทศ ขณะนั้น ซึ่งหลังจากนั้นสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ มีแนวคิดบางประการที่อาจจะไม่ตรงกับรัชกาลที่ 6 ขอให้อาจารย์ช่วยวิเคราะห์ในส่วนนี้

อาจารย์นครินทร์⁴ : ถ้ามองในสภาวะเงื่อนไขที่เกิดขึ้นในช่วงนั้น มันมีแรงกระทบทั้งจากภายนอกและภายใน ผมคิดว่าภายนอกซึ่งถือว่าแรงที่สุด คือลัทธิล่าอาณานิคม เราถูกบีบโดยมหาอำนาจใหญ่ 2 ทาง คืออังกฤษกับฝรั่งเศส ซึ่งทั้ง 2 ประเทศก็มีข้อตกลงบางอย่างที่จะคงไว้ซึ่งความเป็นเอกราชของประเทศสยาม อย่างไรก็ตามเรื่องดินแดนนั้นไม่มีข้อยุติว่าจะต้องอยู่เขตไหนเพียงไร ในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อังกฤษกับฝรั่งเศสจะไม่เปิดการรบตรงนี้ แต่ในเขตอื่น ภาคเหนือ อีสาน ได้ เป็นเขตที่ต่อสู้กันได้ ผมคิดว่าตรงนี้เป็นแรงบีบคั้นใหญ่ และไม่ใช่มิเพียงแต่เรื่องการช่วงชิงอำนาจ

⁴ อาจารย์นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ คณบดี คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ทางการเมืองเท่านั้น ยังเป็นเรื่องของการต่อสู้ เป็นเรื่องของการปรับปรุงข้อกฎหมาย โดยพยายามจะสถาปนาระบบกฎหมายของตนเองเข้ามาข้างใน เช่น อังกฤษก็อยากจะให้ไทยใช้ระบบอังกฤษ ฝรั่งเศสก็ต้องการให้ไทยใช้ระบบฝรั่งเศส ซึ่งพวกเราคงทราบดี ฉะนั้น ระบบกฎหมายของเราก็จะถูกบีบทั้ง 2 ทาง เป็นที่รู้กันเราใช้ระบบกฎหมายหัวมงกุฏท้ายมังกร เราใช้ทั้ง 2 ด้าน ใช้ทั้งอังกฤษ ใช้ทั้งฝรั่งเศส แม้ว่าเราใช้ประมวลของฝรั่งเศส แต่เราก็ยังอ่านแบบอังกฤษพัวพันกันอยู่ และแรงบีบคั้นจากประเทศมหาอำนาจ

ไม่ใช่มีเพียงแค่ 2 ประเทศเท่านั้น แต่ยังมียมหาอำนาจอื่น ๆ เข้ามาด้วย เช่น เยอรมัน ญี่ปุ่น ก็เข้ามาบีบคั้นด้วย

นี่เป็นแรงบีบคั้น จากข้างนอกเข้ามาภายในประเทศ เงื่อนไขสภาวะภายในที่เป็นตัวบีบบังคับในเรื่องการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ที่สำคัญคือ ตอนนั้นประชากรของประเทศไทยไม่ได้มีความรู้สึกว่าเป็นคนไทย ปี พ.ศ. 2435 ผมคิดว่าคนไทยเป็นประชากรส่วนน้อยของประเทศ มีการสำรวจประชากรสยามตอนนั้นโดยที่ปรึกษาฝรั่ง ประชากรไทยคิดเป็นตัวเลขประมาณ 7 ล้านคน ประกอบด้วยประชากรจีน 3 ล้านคน และคนลาวอีสาน ลาวหัวเมืองเหนือ เกือบ 3-4 ล้านคน เหลือเป็นคนไทยไม่ถึงล้านคน นี่คือเหตุผลว่าทำไมตอนนั้นเราชื่อประเทศสยาม เราไม่ชื่อประเทศไทย เพราะประเทศสยามประกอบด้วย คนจากหลาย

เชื้อชาติหลายชนชาติ ซึ่งตั้งดินแดนอาศัยอยู่ที่นี่มาเป็นเวลาช้านาน บางชนชาติก็หนีร้อนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ฉะนั้น เงื่อนไขเรื่อง ประชากรของรัฐที่ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเป็นเรื่องข้อเท็จจริง

เล่ากันตลก ๆ พวกเราคงทราบสมุหเทศาภิบาลบางคนทำ หนังสือถึงรัชกาลที่ 5 ทำหนังสือรายงานเป็นภาษาจีนก็มี ผมถามว่า ถ้าผู้ว่าราชการจังหวัดทำรายงานถึงรัฐบาลเป็นภาษาจีนได้ไหม เรียน ท่านนายกรัฐมนตรีเป็นภาษาจีน แล้วท่านไปแปลเอาเองทำได้ไหม แต่ ตกลงนั้นเขาทำเป็นปกติ

การสร้างระบบการปกครองพื้นที่ ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคนแรก ก็ถูกแรงบีบบังคับจากมหาอำนาจที่รุกเข้ามาเพื่อแผ่แสนยานุภาพในกลุ่มแม่น้ำโขง ในเขตภาคเหนือ ภาคใต้ โดยส่งที่ปรึกษาเข้ามา บังคับให้เราใช้ระบบของเขาในเรื่องต่าง ๆ ใช้ระบบอังกฤษ ระบบฝรั่งเศส ซึ่งเราเองก็พยายามเลี่ยงโดยการถ่วงดุล แทนที่เราจะเลือกที่ปรึกษาอังกฤษ ที่ปรึกษาฝรั่งเศส เราก็เลือกที่ปรึกษาเบลเยียม คือพระยาอภัยราชา ซึ่งรู้ทั้งระบบอังกฤษ ระบบฝรั่งเศสเป็นอย่างดี เราไม่เอาทั้งอังกฤษ ทั้งฝรั่งเศส เราใช้ที่ปรึกษาหลายชาติ ปะปนกันไป ในเมืองไทยเองประชากรก็ไม่ได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีบรรดาเจ้าหัวเมืองประเทศราชอยู่เต็มไปหมด

การปฏิรูประบบราชการ เป้าหมายก็คือการสร้างประเทศสยามให้มีความเป็นปึกแผ่นมีความเป็นเอกราชให้เราปกครองตนเองได้ แต่ในทางปฏิบัติก็ต้องการความยืดหยุ่นอย่างมากในช่วงต้น ฉะนั้น ในช่วงปีพ.ศ. 2435 - 2450 ถ้าเราดูระบบมณฑลเทศาภิบาลต่าง ๆ ทุกแห่ง จะมีระบบของตนเอง เรามีระบบกฎหมายของตนเอง งานท้องถิ่นใช้คนในพื้นที่มากกว่าที่จะใช้คนจากส่วนกลาง ตอนนั้น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยยังไม่ได้ผลิตคนออกมา หรือส่งคนจากส่วนกลางไปมากขนาดนี้ จำเป็นต้องใช้คนในพื้นที่

ผมคิดว่าตรงนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านเป็นนักปฏิบัติและท่านเดินทางมาก สนทนากับโจรสลัด ท่านสนใจเรื่องต่าง ๆ รอบด้าน สนใจเรื่องแผนที่เป็นอย่างมาก จนกระทั่งเรามีแผนที่เป็นขวานทองได้ ซึ่งถ้าปราศจากท่านแล้วแผนที่ประเทศไทยอาจจะหายไปเยอะ ที่เราได้มาถึงขนาดนี้ก็ นับว่าเป็นพระปรีชาสามารถอย่างแท้จริง

ความยืดหยุ่นเหล่านี้ประมาณ 14 – 15 ปีแรกเป็นสิ่งค่อยเป็นค่อยไปค่อยสร้างขึ้นมา แต่ผมว่าสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านคงไม่พึงพอใจที่จะเห็นความแตกต่างหลากหลายมากนัก เพราะงานเขียนทางประวัติศาสตร์ของท่านจะพูดถึงความ

เป็นไทยความเป็นชาติค่อนข้างมาก มันบ่งบอกว่าท่านอยากเห็นความเป็นไทย ความเป็นเอกภาพเกิดขึ้นในดินแดนเขตนี้ ช่วงประมาณปลายรัชกาลที่ 5 ปี พ.ศ. 2450 - 2451 เราเห็นชัดว่ากระทรวงมหาดไทย และสมเด็จพระมหาพรตฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพอยากเห็นเอกภาพเกิดขึ้น ผมคิดว่าเป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นในขั้นที่ 2 และเอกภาพเหล่านี้ต้องทำกฎเกณฑ์ ทำระบบจากส่วนกลางออกไปในลักษณะต่าง ๆ เป้าหมายคือการสร้างชาติ การรวมชาติเป็น Nation Integration อย่างหนึ่ง

อาจารย์พัฒนา : ผมขอเสริมในแง่รายละเอียดจากสิ่งที่อาจารย์นครินทร์พูดไปแล้ว การที่เราจะเข้าใจสิ่งซึ่งเป็นบริบททางประวัติศาสตร์ของช่วงการปฏิรูปการปกครอง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 อาจารย์นครินทร์ได้ชี้ให้เห็นว่าปี พ.ศ. 2450 เรามีอะไรบางอย่างเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของสมเด็จพระมหาพรตฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับการจัดการปกครองผ่านกระทรวงมหาดไทย ในช่วงเวลา 15 ปี จึงเป็นช่วงของการเปลี่ยนผ่านการบริหารจัดการปกครองของรัฐแบบจารีตประเพณีมาเป็นรูปแบบใหม่ แต่ยังเป็นช่วงของวิกฤตด้วย เพราะรัฐไทยต้องเผชิญกับการคุกคาม ในแง่ของการคุกคามจากภายนอก

จะเห็นว่าในปี พ.ศ. 2435 อาณาบริเวณรอบ ๆ ประเทศของเราตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจยุคตะวันตกไปเกือบหมดแล้ว เวียดนามตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส พม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ อินโดนีเซีย ก็ตกเป็นอาณานิคมของเนเธอร์แลนด์ และมาเลเซียตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2436 หลังจากที่เราริเริ่มจัดการปกครองแบบกระทรวง ทบวง กรม ได้ 1 ปี ค.ศ. 112 ฝรั่งเศสแม่น้ำโขงตกเป็นของฝรั่งเศส เขมรถูกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส

ฉะนั้น การปฏิรูปการปกครอง ในปี พ.ศ. 2435 จึงเกิดขึ้นท่ามกลางการถูกคุกคามหรือถูกกดดัน ปี พ.ศ. 2439 อังกฤษกับฝรั่งเศสก็ทำข้อตกลงในการที่จะประกันบูรณาภาพบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา ภาวะของการกดดันตรงนี้ตรงกับสิ่งซึ่งเป็นบริบทของการต่างประเทศ

พอถึงปี พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา ภาวะการณ์กดดันจากมหาอำนาจตะวันตกจะคลี่คลายลง หรือพูดอีกอย่างการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มีต่อรัฐไทยเริ่มจะคลี่คลายลง ซึ่งอธิบายได้ว่าทำไมสมเด็จพระมหาพรตฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถึงเริ่มเปลี่ยนวิธีการจัดการการปกครอง ถ้าถามว่าบริบททางการเมืองระหว่างประเทศ

หรือพลังของจักรวรรดินิยมเริ่มคลี่คลายด้วยเหตุผลอันใด ที่จริงมันมีหลาย Factor แต่ Factor หนึ่งซึ่งจะชี้ให้เห็นว่าเป็นเพราะตะวันตกเริ่มพบความจริงแล้วว่า อาณาบริเวณตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งยุโรปตะวันตกเชื่อว่าเป็น Stepping stone เป็นฐานที่จะเข้าไปทางตอนใต้ของจีน โดยทางบกหรือทางแม่น้ำโขง แม่น้ำอิรวดี พบว่าไม่ใช่เพราะไม่สามารถเข้าไปถึงมณฑลเสฉวน หรือเป้าหมายที่ยุโรปตะวันตกต้องการ แต่เดิม ยุโรปตะวันตกคิดว่าจะจะเป็นทางลัดไม่ต้องไปอ้อมเข้าเชียงไฮ้ เข้าแม่น้ำแยงซีเกียง ย้อนกลับเข้าไปทางเหนือ ซึ่งเป็นระยะทางอีกประมาณ 8,000 กิโลเมตร ก็อย่าง

ที่ทราบกันถ้าขึ้นจากกรุงเทพฯ ไปคุนหมิงประมาณ 1,000 กว่ากิโลเมตรเท่านั้นเอง เทียบกับ 8,000 กว่ากิโลเมตร ที่ต้องไปเข้าทางเชียงไฮ้

ฉะนั้น พอมาถึงปี พ.ศ. 2440 ฝรั่งเศสเริ่มค้นพบแล้ว แรงกดดันที่มีต่อไทยจึงค่อย ๆ ลดลง และท้ายที่สุดก็จะหมดไป

ปัญหาวิกฤตที่มาจากปัจจัยภายในประเทศคืออะไร ผมคิดว่าตรงนี้เห็นได้ชัด การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 คือการพยายามรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง การพยายามสร้างรูปแบบใหม่ขึ้นมา พูดยอีกอย่าง คือทำลาย Local Harmony แม้ว่าบางอย่างยังคงรักษาไว้ เช่น ท้องสนามหลวง แต่เป็นช่วงระยะ

ของการเปลี่ยนผ่าน ใน 15 ปีแรกปี พ.ศ. 2435 – 2450 ความพยายามของรัฐไทยจากกรุงเทพฯ ที่จะสถาปนาอำนาจการปกครอง หรือการควบคุมอาณาบริเวณรอบนอกจะประสบกับการต่อต้านจากอำนาจท้องถิ่นโดยตลอด และที่สำคัญ คือในปี พ.ศ. 2444 – 2445 ในช่วงระยะเวลาไม่กี่เดือนที่คาบเกี่ยวระหว่าง 2 ปีนั้น คือประมาณ 10 ปี หลังจากสถาปนากระทรวงมหาดไทย ความพยายามที่จะยื่นมือเข้าไปเพื่อที่จะจัดการการปกครองในปีนั้นเกิดกบฏใหญ่ ๆ 3 ครั้ง ใน 3 ภาค ภาคอีสานคือกบฏผู้มีบุญ ภาคเหนือคือกบฏเงี้ยว ภาคใต้คือกบฏแขก 7 หัวเมือง กบฏทั้ง 3 ครั้งจะเกิดขึ้นในช่วง

ระยะเวลาใกล้ ๆ กัน หลังจากการปราบกบฏทั้ง 3 ครั้งยุติลง มันคือการพิสูจน์อำนาจของกองทัพสมัยใหม่ ภาคอีสาน และภาคเหนือ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีนำทัพเข้าไป ส่วนทางภาคใต้ไม่ถึงขั้นนั้นแต่ก็เรียกว่าเป็นกบฏ ความสามารถในการจัดการของรัฐไทยในประวัติศาสตร์ช่วงนั้นทำให้ผู้นำในราชสำนักมีความมั่นใจอย่างมากกับความสามารถในการจัดการ

คำถาม : ขอให้อาจารย์ช่วยวิเคราะห์ว่า ปัจจุบันรัฐบาลกำลังใช้แนวทางการบริหารแบบสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพผสมผสานกับเทคโนโลยีแล้วจะดีไหม หรืออาจารย์มีแนวความคิดที่แตกต่างกันอย่างไร

อาจารย์ฉลอง : ผมว่าตอนนี้กำลังใช้การบริหารแบบ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ เพราะนั่นคือระบบ CEO ที่ให้รายงานตรงต่อเสนาบดี และรายงานตรงต่อในหลวง แบบเดียวกับที่ผู้ว่าราชการจังหวัด CEO กำลังจะก้าวไปเป็น ก็คือต้องรายงานตรงต่อรัฐมนตรีและ นายกรัฐมนตรี เพราะกำลังจะตัดงบประมาณให้ผู้ว่าฯ CEO ต้องทำตามแผนยุทธศาสตร์ให้ได้ ทุกวันนี้ คือวิธีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ กับเทคโนโลยี สมัยใหม่

อาจารย์พิพัฒน์ : คือเอาเทคโนโลยีเข้าใช้ด้วย

อาจารย์นครินทร์ : ความจริงสิ่งที่ทำอยู่ในช่วง สมัยรัชกาลที่ 5 ผมเข้าใจว่าจะเป็นการบริหารพื้นที่นอกเขตเมือง หลวงอย่างมีเอกภาพ ทีนี้ระบบบริหารราชการของไทยมันเปลี่ยน โลกไป ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และในช่วงสมัยพัฒนา เศรษฐกิจสมัยจอมพลสฤษดิ์เรื่อยมา คือว่า กระทรวง ทบวง กรม ส่งคนของตนเองออกไป ฉะนั้น การบริหารงานในพื้นที่นอกเขต เมืองหลวงไม่ใช่การบริหารงานของกระทรวงมหาดไทยเพียง กระทรวงเดียว จึงเห็นว่ารัฐไทยก่อนหน้านั้นเล็กน้อย จะเป็นระบบ รวมศูนย์ แต่จริง ๆ ข้างในมันแตก เหตุที่มันแตกก็เพราะว่าทุก

กระทรวง ทบวง กรม มีสายงานการบังคับบัญชาของตนเองใน พื้นที่ทั้งหมด คนของกระทรวงมหาดไทย ผู้ว่าราชการจังหวัดเอง ก็เป็นประธานพิธีแต่ในนาม ผมพูดกันเล่น ๆ ว่าเป็นผู้ว่าลิโอ คือมี หน้าทีไปเปิดงานผู้ว่าราชการจังหวัดเก่าเล่าให้ผมฟังว่าเกษตร จังหวัดเตรียมเรื่องให้ไปปลูกข้าวและเตรียมเอกสารให้ ผู้ว่าฯ ก็พูดไปเรื่อยเสร็จแล้วถามเกษตรว่าที่พูดไปทดลองมาดีหรือเปล่า เกษตรจังหวัดตอบว่าทดลองมาดีแล้ว พอปีหนึ่งผ่านไปเกษตรกรบ่น คือให้เขาทดลองปลูกข้าวหอมมะลิหรือปลูกอะไรซักอย่างแถว ชัยนาท แต่ละตุ้มเป๊ะหมด คือผู้ว่าราชการจังหวัดจริง ๆ ไม่รู้เรื่อง

ที่หน่วยงานเขาขงเรื่องให้ แล้วมาเปลี่ยนจากผู้ว่าลิโอเป็นผู้ว่า CEO ผมเข้าใจว่า เราต้องกระชับการบริหารงานในพื้นที่ให้มีลักษณะที่เป็นเอกภาพมากขึ้น ส่วนกลไกจะทำให้เกิดเอกภาพนั้นค่อยว่ากันไป การมอบหมายงาน งบประมาณ หรือการบริหารงานบุคคลต่าง ๆ อันนี้เป็นรายละเอียดที่พูดกันมาก ผมคิดว่าแนวโน้มการบริหาร ราชการของไทยมันหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะมีการกระชับอำนาจตรง ส่วนนี้มากขึ้น เหมือนประหนึ่งการบริหารพื้นที่ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ เป็นเสนาบดี

คำถาม : แนวคิดของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ในเรื่องการบริหารราชการแผ่นดินในช่วงตอนต้นที่อาจารย์บรรยาย

จะมี 2 ส่วนคือ ในส่วนการปฏิรูประบบราชการมีกระทรวง ทบวง
กรมต่าง ๆ แต่ยังมีกฎหมายลูกตามมาหลังจากนั้น คือ พ.ร.บ.
สุขาภิบาล และ พ.ร.บ.ลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 ซึ่งก่อน
หน้าปี พ.ศ. 2457 จะเป็น พ.ร.บ. ลักษณะปกครองท้องที่ มันมี
การปรับมาแล้ว ครั้งหนึ่งแต่สาระสำคัญ 2 อย่าง คือสุขาภิบาลกับ
กำนันผู้ใหญ่บ้านต่างกัน วัตถุประสงค์ต่างกันจะเกือบ 100 ปีแล้ว
ความสำคัญของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ถ้ายังมีอยู่ได้รับการพัฒนา
ปรับปรุงแก้ไขน้อยมาก ในขณะที่สุขาภิบาลนั้นพัฒนาปรับปรุง
จนเดี๋ยวนี้เป็นเทศบาลหมดแล้ว ขอถามความเห็นของอาจารย์ว่า

น่านามิตติสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

31

ถ้าเราจะศึกษาแนวคิดหรือวัตถุประสงค์ของการออก พ.ร.บ. ทั้ง 2
อย่าง ตอนสมัยก่อนกว่า 100 ปีมาเป็นสมัยนี้ ทิศทางของ พ.ร.บ.
ลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 ควรได้รับการปรับปรุงอย่างไรเพื่อ
จะได้พัฒนากำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายอำเภอ กรมการจังหวัด ตาม
พ.ร.บ. ลักษณะปกครองท้องที่ ให้เจริญรุดหน้า สมกับวัตถุประสงค์ที่
สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตั้งพระทัยไว้

อาจารย์นครินทร์ : ผมเข้าใจว่า พ.ร.บ. สุขาภิบาล
เกิดขึ้นโดยการดูงานในต่างประเทศคราวเสด็จฯ ประพาสชวา และ
ที่ปรึกษาต่างประเทศก็ให้คำแนะนำ รวมทั้งคนต่างประเทศก็
เรียกห้อง กรุงเทพฯ เป็นสุขาภิบาลแห่งแรกในประเทศไทย ไม่ใช่

สุขาภิบาลท่าฉลอม มีการจัดตั้งสุขาภิบาลเรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ 7
ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง มีสุขาภิบาลทั้งหมด 35 แห่ง
สุขาภิบาลคือเป็นเขตเมือง เขตที่เจริญ อย่างที่กรุงเทพฯ เขตที่คน
อาศัยอยู่อย่างหนาแน่น คือ รักษาความสะอาด จัดให้มีแสงไฟ
สว่างในเวลากลางคืน เอาโคมไฟไปปักตามถนน เรื่องของส้วม
สุขอนามัย

ส่วน พ.ร.บ. ลักษณะปกครองท้องที่ ถ้ามองย้อนหลัง
กลับไปในการคิดเห็นของผม ต้องเริ่มมาจากคนจากส่วนกลางมี
ค่อนข้างจำกัด และในปี พ.ศ. 2457 ยังไม่ได้ตั้งจุฬาลงกรณ์

32

น่านามิตติสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

มหาวิทยาลัย ยังเป็นโรงเรียนขนาดเล็ก คนส่วนกลางค่อนข้าง
จำกัดและพื้นที่ที่มีความหลากหลาย กลุ่มชาติพันธุ์ในลาว อีสานเรียก
ลาว เชียงใหม่เรียกลาว ความแตกต่างมีสูงมาก ความสามารถในการ
จัดการพื้นที่ก็มีน้อย จึงต้องอาศัยคนในพื้นที่ สมเด็จฯ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพพูดชัดเรื่องการคัดเลือกกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ต้องเลือก
คนที่เขาได้รับความรัก ความไว้วางใจอาสาช่วยงาน

อีกประการหนึ่งระบบราชการตอนนั้น โครงสร้าง
เงินเดือนมันต่างกันมาก เพราะเป็นระบบพิเศษ ที่ปรึกษา 6,000 บาท
เสนาบดี 3,000 - 5,000 บาท ลงมาข้างล่างเงินเดือน 5 - 6 บาท
เท่านั้น ระบบราชการในปัจจุบันเป็นระบบที่ทันสมัยขึ้น ผมคิดว่า

กำนันผู้ใหญ่บ้าน ในแง่หนึ่งช่วยงานกระทรวงมหาดไทยเยอะมาก รับทุกเรื่อง ไม่ได้เป็นข้าราชการ เป็นกึ่งราชการ ได้รับค่าเบี้ยเลี้ยงตอบแทนอะไรต่าง ๆ ก็เป็นอีกระบบหนึ่ง

เราต้องถามว่าระบบราชการพัฒนาไปถึงขั้นหรือเปล่า เรื่องความแตกต่างของประชากรก็หมดไปแล้ว ตอนนี้ไปที่ไหน คนก็พูดไทยได้หมด ฉะนั้น ระบบทั้งหมดรวมทั้งความเป็นเมือง เขตตลาด ผมคิดว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านยังจำเป็นในเขตชนบทห่างไกล แต่ในเขตที่มีความเจริญการบริหารพื้นที่มันควรปรับเปลี่ยนไปตามความเหมาะสม ความจำเป็นเพื่อให้มีระบบที่มีประสิทธิภาพ

นานามิตติสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

33

ผมคิดว่าถ้าจะกลับไปทบทวนก็ต้องดูเจตนารมณ์ว่าตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านขึ้นมาเพื่ออะไร ตั้งสุขาภิบาลเพื่ออะไร เมื่อมาถึงปัจจุบันเงื่อนไขมันยังอยู่ไหม ถ้าอยู่ที่เอาไว้ ถ้าไม่อยู่ที่เปลี่ยนไป ผมคิดว่าถ้าเป็นอย่างนี้ก็คงสอดคล้องกับสิ่งที่เรามาครับ

คำถาม : เดิมสมเด็จฯ พระพุทธเจ้าหลวงไปเห็นเมืองท่าฉลอมก็กลับมาประชุมเสนาบดีบอกว่า ท่าฉลอมเป็นเมืองแห่งความโสโครก “ดำรงเจ้าจงไปดูท่าฉลอมให้มันสะอาด” หลังจากนั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไปยังเมืองท่าฉลอม ประชุมข้าหลวง ประชุมนายอำเภอ ประชุมผู้ใหญ่บ้านกำนัน ประชุมคหบดี

จะพัฒนาท่าฉลอมให้เป็นเมืองสะอาด ณ วันนี้นับครบ 100 ปี ที่เป็นสุขาภิบาลขึ้นมา ผมคิดว่าท่าฉลอมน่าจะเป็นสุขาภิบาลแห่งแรก

อาจารย์นครินทร์ : ผมยืนยันว่าผิด ผมว่าสุขาภิบาลแห่งแรกคือสุขาภิบาลกรุงเทพฯ แต่เราอย่าลืมว่ากรุงเทพฯ อยู่ในเขตกระทรวงนครบาล ตามหลักฐานฝรั่งเป็นคนเรียกร้องให้ทำสุขาภิบาลแห่งแรก และโรแลนด์ จัสแมงมีบทบาทสำคัญ ถนนเจริญกรุงวิ่งเข้าไปเขตสี่พระยา คือเขตสุขาภิบาล กรมสุขาภิบาลขึ้นอยู่กับกระทรวงนครบาล เพียงแต่ว่าที่ท่านพูดอาจจะเป็นไปได้ว่าท่าฉลอมคือสุขาภิบาลแห่งแรกนอกกรุงเทพฯ แต่ไม่ใช่แห่งแรกในประเทศไทย หลักฐานที่ว่าสุขาภิบาลแห่งแรกคือกรุงเทพฯ

34

นานามิตติสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา

อยู่ภายใต้กระทรวงนครบาล และการจัดตั้งกรมสุขาภิบาล จัดตั้งที่กระทรวงนครบาลเป็นกระทรวงแรก เสนาบดีกระทรวงนครบาลคือ กรมพระนเรศวรริศ ตันสุกุลกฤษดากร ด้วยเหตุอะไรก็ตามคนชอบพูดว่าท่าฉลอมเป็นสุขาภิบาลแห่งแรก ผมบอกได้เลยว่าผิด กรุงเทพฯ ต้องเป็นแห่งแรก เพียงแต่ว่าถ้าไปก็มีท่าฉลอมมีภูเก็ต ฯลฯ ในประเทศมีการจัดตั้งสุขาภิบาลทั้งหมด จนกระทั่งก่อน พ.ร.บ.เทศบาลปี พ.ศ. 2476 มีสุขาภิบาลอยู่ 35 แห่ง ผมยืนยันว่ากรุงเทพฯ เป็นแห่งแรก และชื่อเรียกร้องว่ากรุงเทพฯ

สกปรกดังมาจากพวกฝรั่งทั้งหมด กลางคืนมีด ไฟฟ้าไม่มี สกปรก เคนรถม้าไม่ได้ มันดังมาจากกรุงเทพฯ ก่อนครับ

อาจารย์พิพัฒน์ : ผมว่าเรากำลังพูดในเรื่องเดียวกัน แต่คนละมิติ อาจารย์นครินทร์กำลังพูดถึงเรื่องสุขาภิบาล ในเรื่องของภารกิจในการดูแลความสะอาดเรื่องของถนน งานโยธา เป้าประสงค์ของอาจารย์คือต้องเริ่มที่นครบาลแน่นอน แต่ท่านกำลังพูดไปถึงว่าจุดเริ่มแห่งการเป็นหน่วยงานต่าง ๆ ที่ชัดเจน

อาจารย์นครินทร์ : ท่านบอกว่า 100 ปีทำหลอม เพราะฉะนั้น 100 ปี ก็คือปี พ.ศ. 2448 ผิดแน่นอนครับ สุขาภิบาล กรุงเทพฯ เริ่มปี พ.ศ. 2440 ตั้งก่อนทำหลอม 8 ปี เพียงแต่ว่าใน

กรุงเทพฯ เรียกว่าการจัดตั้งกรมสุขาภิบาล กรุงเทพฯ

สุขาภิบาลยกเลิกไปเมื่อปี พ.ศ. 2476 มาจัดตั้งเป็นเทศบาล มารื้อฟื้นสุขาภิบาลใหม่รอบสองเมื่อปี พ.ศ. 2495 ครั้งนี้มีสุขาภิบาลเกิดขึ้น 981 แห่งทั่วประเทศ ก่อนจะยกเลิกไปเมื่อปี พ.ศ. 2542 หลังรัฐธรรมนูญใหม่ สุขาภิบาลรอบสอง 981 แห่ง พอรื้อฟื้นใหม่ เทียวนี้ทุกคนก็กลับไปหาประวัติเก่าของตนทั้งที่สุขาภิบาลมันเป็นสองตอน สุขาภิบาลตอนแรกคือ สมัยรัชกาลที่ 5 และตอนหลังคือ สุขาภิบาลสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม

ระยะเวลาห่างกันพอสมควร พอตั้งขึ้นมาก็จะย้อนกลับไปหาประวัติว่าครั้งหนึ่งเคยมีสุขาภิบาลมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 จึงทำให้สุขาภิบาลบางแห่งย้อนหลังตัวเองไปเกือบ 100 ปี ขอบอกว่าสุขาภิบาลทำหลอม 100 ปี แต่ว่างเว้นไม่มีสุขาภิบาลไป 20 ปี ช่วงปี พ.ศ. 2476 – 2495 สุขาภิบาลถูกยกเลิกไป 20 ปี ไม่มีสุขาภิบาลเขายกเลิกไปหมด

อาจารย์พิพัฒน์ : ตอนนี้ผมอยากเสริมเพิ่มต่อคำถามที่อาจารย์บอกว่า หน้าที่ของรัฐที่ประเทศไทยจัดขึ้นมา นี้ ภารกิจเป็น 3 ด้านใหญ่ ๆ คือ

1. จัดระบบประชากรคนไทย คนต่างด้าว ในเรื่องงานทะเบียนซึ่งกรมการปกครองรับทำอยู่

2. จัดระบบรักษาความสงบเรียบร้อยและความมั่นคง ซึ่งตำรวจ ทหาร กระทรวงมหาดไทยร่วมกันทำในระดับชาติ

3. ระบบพัฒนาด้านต่าง ๆ ที่กระทรวงศึกษา กระทรวงสาธารณสุข กระทรวงต่าง ๆ ทำหน้าที่พัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ

หน่วยปฏิบัติในระดับพื้นที่ นอกกรุงเทพฯ เมื่อระบบพัฒนาลงไปที่ตำบลหมู่บ้าน คนที่มีหน้าที่คอยต้อนรับทุก

โครงการก็คือ กำหนดผู้ใหญ่บ้าน ระบบประชากร คนที่ต้อนรับ การกิจนี้ในระดับตำบลคือกำหนดผู้ใหญ่บ้าน ทำหน้าที่เป็น นายทะเบียนตำบล ระบบรักษาความสงบเรียบร้อย กำหนดผู้ใหญ่บ้านก็เป็นเจ้าพนักงานปกครอง ตาม ป.วิ อาญาอยู่ในตำบล หมู่บ้านของตน

มีภารกิจมากมายตาม พ.ร.บ. 2457 แต่หลังจากที่มีการ เปลี่ยนถ่ายปรับโครงสร้างระบบพัฒนาเป็นของท้องถิ่น ตอนนี้มี องค์การบริหารส่วนตำบลย้อนกลับมา แต่อีก 2 ระบบคือ ระบบ รักษาความสงบเรียบร้อย กำหนดผู้ใหญ่บ้านยังทำอยู่ ระบบประชากร จะถอนตัวมาให้ อบต. รับงานทะเบียนไปทำ

หากถามผมว่าวัตถุประสงค์ของกำหนดผู้ใหญ่บ้านตั้งแต่ เริ่มจนกระทั่งบัดนี้ภารกิจน้อยลงไปจะต้องปรับเปลี่ยนยังไง ยังมี ความจำเป็นอยู่หรือเปล่า ผมเห็นว่าสังคมในตำบลหมู่บ้านหลาย ๆ แห่ง มีความสงบเรียบร้อยดีหรือยัง ถ้าถอนตำแหน่งกำหนดผู้ใหญ่บ้านออกไป เอาอำนาจหน้าที่ในการรักษาความสงบ เรียบร้อยไปให้ท้องถิ่น จะทำได้หรือไม่ เพราะท้องถิ่นเองมาจากการเลือกตั้ง ซึ่งมีลักษณะพิเศษกว่าการเลือกกำหนดผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมี ลักษณะการเลือกแบบประเพณีเป็นวัฒนธรรมทางการเมืองของคน

ในตำบลหมู่บ้านอยู่แล้ว เป็นคนละแบบกับเลือก อบต. ที่มี ผลประโยชน์เกี่ยวข้องมาก การเลือกกำหนดผู้ใหญ่บ้านเป็นศักดิ์ศรี เขาจะเลือกคนที่น่านับถือเป็นตัวแทนของตำบลหมู่บ้าน กำหนดผู้ใหญ่บ้านไม่เพียงแต่ชนะเลือกตั้ง แต่เขาเป็นคนที่ร้อยใจคนใน ตำบลหมู่บ้านได้ ตอนนี้นักที่สมัครนายก อบต. ยังต้องมาหา กำหนดผู้ใหญ่บ้าน ขอให้ช่วย นี่คือสิ่งที่ผมหวังว่า ถ้าหากเมื่อไรก็ตามที่ คนในสังคมผู้มีอำนาจในบ้านเมือง มองว่าการรักษาความสงบ เรียบร้อยนั้นใครก็ทำได้หรือควรจะต้องปล่อยให้ท้องถิ่น เพราะว่ามาจากการเลือกตั้ง เลือกให้เปลืองทำไมกำหนดผู้ใหญ่บ้าน เพราะว่ามี อบต. แล้ว ยุบตำแหน่งนี้ซะ ผมว่าน่าเป็นห่วงในเรื่องการ รักษาความสงบเรียบร้อย

อาจารย์นครินทร์ : คำถามที่ว่าการรักษาความสงบ เรียบร้อยเป็นงานสำคัญหรือไม่ ตอบว่าเป็นงานสำคัญ ถามว่า หน่วยงานใดควรรับผิดชอบเรื่องนี้และถ้าจะรับผิดชอบก็ต้องเข้ามาสู่การบริหารงานสมัยใหม่ การรับผิดชอบหน้าที่การงานใด ๆ จะต้องคำนึงถึงเรื่องประสิทธิภาพ เรื่องความโปร่งใส สามารถ ตรวจสอบได้ และระบบบริหารราชการสมัยใหม่ก็ต้องตาม มา มีเรื่องของตัวชี้วัด เรื่องของต้นทุน เราต้องอย่าลืมว่าความ รับผิดชอบไทยโบราณคือใครทำผิดอะไรก็ต้องว่าโทษกันไป

แต่สมัยใหม่คำว่า “รับผิดชอบ” รับผิดชอบทั้งชอบ ถ้าทำอะไรผิด ต้องถามว่าตรงนั้นขึ้นศาลปกครองได้ไหม มันมีระบบตรวจสอบ แต่แบบโบราณคือการอาสาจ้างวาน ทำงานให้ผมหน่อย ช่วยเอาของไปส่งให้ผมหน่อย ต้องถือว่าขอบคุณ เป็นหนี้ แต่ถ้าของผมหายทำยังไงใครรับผิดชอบ ผมคิดว่าระบบแบบนี้เป็นระบบแบบโบราณ การบริหารงานราชการสมัยใหม่ไม่ใช่ระบบอาสาจ้างวาน มันเป็นเรื่องความรับผิดชอบ พอเรามีระบบศาล ระบบตรวจสอบ ระบบต่าง ๆ ที่มันครึ่ง ๆ กลาง ๆ ก็ต้องพัฒนากันไปสู่ระบบสมัยใหม่ ผมเห็นด้วยว่าการรักษาความสงบเรียบร้อยเป็นเรื่องสำคัญจำเป็นอย่าทิ้งขว้างต้องทำให้ดี แต่คำถามคือว่าจะทำให้ดีได้ยังไงไรอันนี้เป็นเรื่องใหญ่ เป็นโจทย์ใหญ่

อาจารย์พิพัฒน์ : ตอนนี้อยู่ที่เวลาอันสมควรแล้ว ต้องขอขอบพระคุณท่านอาจารย์นครินทร์ ท่านอาจารย์ฉลองที่กรุณาให้ข้อมูลให้แง่คิดแก่พวกเรา ขอขอบคุณครับ

คติธรรม

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ภาพ

องค์ปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย องค์ปฐม
ผู้บัญชาการทหารบก อธิบดีกรมศึกษาธิการ
องค์ผู้อำนวยการก่อตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย โรงเรียนเทพศิรินทร์
โรงเรียนอัสสัมชัญ โรงเรียนนายร้อยทหารบก
โรงเรียนนายร้อยตำรวจ อภิรัฐมนตรี
นายกรัฐมนตรี และองค์การยูเนสโกแห่ง
สหประชาชาติ ได้ถวายสดุดีให้ทรงเป็นคนไทยคน
แรก ที่เป็น “บุคคลสำคัญของโลก”

พิพิธภัณฑสถานและหอสมุดสมเด็จพระบรมราชินีนาถ

พระโอวาทหรือคติธรรม

ของ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

⁵ พิมพ์เผยแพร่ในโอกาสกระทรวงมหาดไทย ครบรอบ 113 ปี ในปี พ.ศ. 2548

คนสมัยนี้ควรได้จารึกจดจำถึงคำสอนของบุคคลรุ่นปู่ย่า
ตาทวดที่สั่งสอนไว้เป็นการดี เป็นการรอบคอบเสียมาก โดยเฉพาะ
ในวาระขึ้นปีใหม่ที่ดีเป็นพรอันประเสริฐ ผู้ใหญ่คงต้องหมั่น
เพียรสอนลูกหลานอยู่เสมอ ๆ ว่า วัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีคุณค่าแห่ง
บทเรียนของชีวิตนั้นมีมาก ประเมินค่ามิได้ วัฒนธรรมสมัยใหม่ที่
จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาชาติ เราก็ต้องไขว่คว้านำมา
ประยุกต์ใช้ไม่น้อยไปกว่า โดยนัยก็คือ *รู้จักผสมผสานวัฒนธรรม*
(Mixed Culture) ทั้งเก่าและใหม่ เพื่อดำรงรักษาประเทศชาติแบบ
ยั่งยืน ให้จงได้

เรื่องปีใหม่ ปีเก่าผ่านไป ปีใหม่มา พลังพลอกระทำให้
การสิ่งหนึ่งสิ่งใดผิดพลาด จงเริ่มต้นเสียใหม่โดยไม่ชักช้า มิมีสิ่ง
ใดสายเกินกาล หากมิใช่ความชั่ว คนเราต้องทำผิดบ้าง ความผิด
กับความชั่วไม่เหมือนกัน

เรื่องการดิ้นรน รางวัลสูงสุดอยู่ที่ค้นความชั่วไม่พบใน
ตัวเราเอง การดิ้นรน การดิ้นรน เป็นเรื่องของคนอื่น เพราะเขารู้จริงบ้าง
ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งด้วยทำไม บาปบุญเป็นของเขาของเราเท่านั้น

เรื่องวาสนา อำนาจวาสนาเป็นสิ่งที่มอบให้แก่กัน
ไม่ได้แต่จะต้องสร้างขึ้นโดยตนเองเท่านั้น อำนาจจะได้มาก็ด้วย

ความขยันขันแข็ง หมั่นขวนขวายหาวิชาความรู้ มีความซื่อสัตย์ สุจริตและมีความเมตตากรุณา

เรื่องความรับผิดชอบ การเลือกใช้คนให้เหมาะสมแก่ ตำแหน่ง เป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือ ผิดนั้น จะต้องขยันเอาใจใส่ดูอยู่เสมอว่า ผลงานที่เขาทำนั้นเป็น อย่างไร ถ้าเขาทำได้ดี ต้องขอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะ รับไว้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก แต่ถ้าเขาทำผิด เราต้องรับเสียเองว่า เพราะเราเลือกเขา ๆ จึงมีโอกาสมักผิด ทั้งนี้เพราะอำนาจอยู่ที่ไหน ความรับผิดชอบต้องอยู่ที่นั่นด้วย

เรื่องเพื่อน มิตรแท้กับมิตรไม่แท้ต่างกันตรงว่า เราจริงใจต่อใครคนนั้นมากเราเกรงใจเขามากยิ่งขึ้นตาม เก็บไว้ เป็นความจำที่ดี แล้วอาจพบกันอีกก่อนตายจาก ส่วนมิตรอีกแบบ หนึ่งเพียงเจอไปวันหนึ่ง ๆ ก็พอแล้ว

เรื่องกฎหมาย ดำรงตนให้ศักดิ์สิทธิ์เที่ยงกฎหมายแม้ ยิ่งกว่า เพื่อนำชาติสู่ความไพบูรณ์รุ่งเรือง ถวายแด่องค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เรื่องผู้รับงานใหม่ เรียกผู้ใดมาสั่งงานจะให้ไปรับ ตำแหน่งใหม่ ผู้นั้นตอบว่าได้โดยเร็ว และอายโน่นก็ทำให้อายนี้ก็

ง่ายละก็เตรียมหาคนใหม่ไว้ได้ หากแต่คนใดหนักใจซักถามถี่ถ้วน เห็นความยากลำบากเรานอนตาหลับได้

เรื่องชีวิตชาติ จงมองชาติบ้านเมืองเป็นสิ่งมีชีวิต ช่วยพิทักษ์รักษา อุ่มชู และเสริมเกียรติยศ อย่ามองอะไรเพียงผ่าน ไปที เพราะแผ่นดินนี้จะต้องดำรงอยู่ยาวไกล อีกหลายชั่วคนจาก เราไป

เรื่องระเบียบเยาวชน ในชีวิตหนึ่งนี้ เยาวชนจะใช้ เวลาอยู่กับบ้านและโรงเรียนมากที่สุด ต้องหมั่นขวนขวาย ศึกษา เล่นกีฬา และฝึกคุณธรรมเป็นเพื่อนแท้ บุพการีต้องร่วมกับครู อาจารย์ในการพิทักษ์รักษาลูกหลาน และลูกหลานนั่นเองที่ต้อง ทดแทนพระคุณบุพการีชน ด้วยการดำรงตนเป็นคนดีของชาติ บ้านเมืองถวายในหลวงของเรา

เรื่องเด็กดีของฉันทัน เด็กดีของฉันทันหรือ เขาคงไม่ ต้องเป็นตำราเคลื่อนที่ หรือเรียนเก่งไปเสียทุกอย่าง แต่กลับมอง เหยียดหยามบุคคลอื่นนั้นคงไม่ใช่ ฉันทขอเพียงเป็นคนสัตย์ซื่อ จริงใจ มีความกตัญญูรู้คุณคนและผืนแผ่นดินแม่ แต่อาจเรียนปาน กลาง ประการหลังนี้หาใช่น่าอับอาย เพราะหากฉลาดเฉลียวแต่

เที่ยวไปหลอกลวงผู้อื่นอย่างขาดคุณธรรมจรรยา นีมิใช่หรือคือ โจรตัวจริง

เรื่องเด็ก ชาวบ้านเมือง นั้นต้องดำรงอยู่อีกหลายชั่วชีวิตคน เด็กทุกคนจะเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่เป็นคนดีของในหลวง และเด็ก ๆ ทุกคนเหล่านี้จะมีแต่ผู้คนที่รักใคร่เอ็นดูตลอดไป

เรื่องเรียนรู้ประวัติศาสตร์ จะพัฒนาบ้านเมืองให้รุ่งเรืองได้ ต้องเริ่มจากให้คนไทยรักชาติเป็นเสียก่อน มีความจริงใจให้กันอีกทั้งเรียนรู้ประวัติศาสตร์ ถ้าไม่รู้ว่าตนเองเป็นใครแล้วจะรักชาติเป็นไปได้อย่างไรกัน

เรื่องคุณค่าชีวิต ขอให้เข้าใจว่าชีวิตมนุษย์จะเป็นชีวิตของผู้ใดก็ตาม ชาติใดภาษาใดก็ตาม เป็นของมีราคาเสมือนชีวิตของตนเอง ธรรมะในศาสนาที่ดี กฎหมายบ้านเมืองที่ดี ย่อมถือเอาความซื่อเป็นอย่างเดียวกัน คือ ต้องระวังชีวิตมนุษย์ อย่าให้เสียไปโดยไร้เหตุ

เรื่องอารมณ์ หน้าบูดบึ้งเมื่อไรรีบดูหน้าตนเองที่กระจก จะสะท้อนให้เห็นถึงความไม่เป็นสิริหน้า แล้วจะทำอะไรได้ในวันนี้ เมื่ออารมณ์เราเป็นเสียเช่นนี้

เรื่องเอกลักษณ์คนไทย คือ ความนอบน้อมถ่อมตนที่จะยังทำงานเองสูงในสายตาผู้อื่น นอกจากคนโง่เขลาเท่านั้นที่ดูไม่ออก

เรื่องพูด ทำให้มากกว่าพูด คือ พูดให้น้อยกว่าทำ สุขุม มีสติ ไม่จู้จี้ขี้คุยในภูมิปัญญา แล้วจะดีเอง

เรื่องเวลา ผู้ใดไม่ถือเวลาเป็นสำคัญ ผู้นั้นเป็นคนไม่มีหลัก เชื่อถือไม่ได้เพราะโลเล

เรื่องการปกครอง ความมุ่งหมายของการปกครองทั้งอย่างเก่าอย่างใหม่คือ ให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขด้วยกัน แต่ให้เข้าใจอธิบายคำที่ว่า อยู่เย็น เป็นสุขนั้นผิดกับอย่างเก่าคือว่าถ้าบ้านเมืองปราศจากภัยต่าง ๆ เช่น โจรผู้ร้าย เป็นต้น ก็เป็นสุข แต่ความคิดที่จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติด้วย เป็นคิดที่เกิดขึ้นใหม่

เรื่องรัฐธรรมนูญ ฝนกำลังโปรยลงมาจากฟ้า พระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานรัฐธรรมนูญ ต้องเร่งสำรวจทะเบียนราษฎรเป็นสุดท้ายมิให้บกพร่องได้ และให้ทางการสร้างคูหาเลือกตั้ง เราจะมีพาลิเมนต์กัน (ทรงตราสกับ ม.จ. จุลดิศ ดิศกุล พระโอรสองค์ใหญ่ เมื่อ 6 เมษายน 2475)

เรื่องข้าราชการ ข้าราชการมิใช่อภิสิทธิ์ชน หากแต่จะต้องบำเพ็ญตนให้เป็นแบบอย่างของคนดีแก่สังคม

เรื่องความสุขของพ่อ ที่แลเห็นลูกหลานเป็นพลเมืองดี มีความรู้ มีสัมมาอาชีพสุจริต ลูกชายได้บวชและผ่านชีวิตทหารที่เสริมสร้างบุรุษ เป็นลูกสาวต้องคำนึงถึงมารยาทไทย ไม่นั่งไขว่

ห่าง ไม่สู้บุญหรี และรู้ซึ่งถึงหัวใจของผู้เป็นแม่ กล่าวคือต้องรัก
และสงสารแม่ให้จงมาก

